

УДК 373.5.035:316.627-056.49

В. І. Кириченко, В. Б. Нечерда, О. О. Єжова

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

На основі опрацювання науково-педагогічних джерел з питань виховання підлітків та сучасної виховної практики розглянуто особливості діагностики і результати сформованості просоціальної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Обґрунтовано потребу комплексної методики дослідження сформованості просоціальної поведінки учнів. Таку методику розробили науковці Інституту проблем виховання НАПН України. Методика містить анкети: «Просоціальна поведінка очима учнів», «Просоціальна поведінка очима педагогів» та «Організаційно-технологічне забезпечення формування просоціальної поведінки підлітків».

З допомогою згаданої методики можна відстежити динаміку рівнів сформованості просоціальної поведінки учнів та означити необхідні маркери для вчасної корекції досліджуваного процесу, узгодити систему формувальних впливів у роботі з підлітками в закладах загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО).

Узагальнені емпіричні дані та з'ясовані проблемні сфери у формуванні просоціальної поведінки підлітків дають змогу обґрунтувати організаційно-технологічне забезпечення формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій, яке фокусується на розвитку просоціальних якостей особистості учнів, підвищенні їхньої мотивації діяти просоціально, на спонуканні до реальних просоціальних дій і вчинків та іншій безпосередній допомозі у їхній соціально значущій діяльності.

На думку дослідників, уваги потребує підвищення рівня поінформованості педагогів щодо виховного потенціалу сучасних педагогічних технологій у формуванні просоціальної поведінки учнів та налагодження ефективного науково-методичного супроводу цього процесу.

Комплексну методику дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків розглянуто як діагностичний інструментарій, корисний для планування та корекції виховних впливів у ЗЗСО.

Ключові слова: просоціальна поведінка, підлітки, підлітки уразливих категорій, діагностика просоціальної поведінки, комплексна методика, ЗЗСО.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В освітній сфері українського суспільства відбуваються динамічні перетворення: оновлюються цільові та ціннісні орієнтири, методологічні засади і методичний інструментарій; посилюється увага до зростаючої особистості та її позитивної взаємодії з навколишнім світом, яка проявляється у просоціальних поведінкових стратегіях. Просоціальна поведінка формується під впливом соціального середовища й найближчого оточення особистості та опосередковується турботою про благополуччя інших, заступництвом і підтримкою, дружніми стосунками, взаєморозумінням, діалоговою взаємодією педагога й учня. Особливої ваги цей процес набуває для підлітків, оскільки підлітковий період уразливий за своєю природою: бурхливі психологічні та фізіологічні зміни в організмі стають причиною тривожності, агресивності, невдоволеності собою, заниженої самооцінки, час-

то призводячи до опозиційної поведінки учнів щодо «світу дорослих», їхньої високої конфліктності, відображеній у взаєминах з оточуючими – друзями, вчителями, батьками. Для підлітків уразливих категорій, тобто тих, котрі через певні складні обставини свого життя схильні більш до негативних зовнішніх впливів з боку суспільства, формування просоціальної поведінки надзвичайно актуальне.

Ефективність педагогічної діяльності з формування просоціальної поведінки підлітків залежить як від моральних, психологічних і професійних якостей членів педагогічного колективу ЗЗСО, так і від їхньої змістово-методичної підготовки й адекватного сучасним вимогам технологічного забезпечення цього процесу. Івент-аналіз сучасної освітньої практики засвідчив, що педагоги у своїй діяльності мають труднощі з добором і диференціацією технологій відповідно до віку учнів, а також не приділяють належної уваги впровадженню сучасних ефективних технологій роботи з підлітками, зокрема, з метою формування їхньої просоціальної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідники просоціальної поведінки (В. Джеймс, В. Зандер, Т. Гаврилова, В. Куніцина, Н. Кухтова, І. Юсупов) характеризують її як позитивну, конструктивну, соціально бажану й соціально корисну і, водночас, як пряму (діаметральну) протилежність антисоціальної (дисоціальної). Результати фундаментального дослідження лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, здійсненого впродовж 2014–2016 рр., засвідчили, що просоціальна поведінка відіграє вагомую роль в міжособистісних стосунках людей та міжгруповій взаємодії [4]. Її формуванню сприяють доброзичлива атмосфера в родині та освітньому середовищі, позитивні стосунки з батьками, вчителями, іншими дорослими та однолітками, активна участь у громадському житті [3]. Згадані чинники утримують підлітків від поведінки, яка може їм шкодити.

Вітчизняна дослідниця Н. Корчакова розглядає просоціальну поведінку як емпіричний показник сформованості феномена просоціальності особистості. На її думку, основними різновидами короткотривалих форм просоціальної поведінки є допомога, ресурсний обмін, заступництво, емпатійна підтримка, а довготривалих – донорство та волонтерство. При цьому кожен вид просоціальних самовиявів має власну вікову траєкторію розвитку [2].

Рефлексія науково-педагогічних джерел з питань виховання підлітків (І. Бех, О. Безпалько, Дж. Гласс, С. Гончаренко, А. Ківерялг, Дж. Майерс, С. Максименко, П. Образцов, С. Сисоєва, М. Фіцула) та аналіз сучасної педагогічної практики свідчать, що наразі просоціальна поведінка не є цільовою настановою у виховній роботі з підлітками: «спостерігається різноспрямований, але безсистемний підхід до розв'язання актуальних проблем демократизації, гуманізації, фундаменталізації освіти, особистісно орієнтованого чи розвивального навчання. Школа слабо орієнтована на формування й розвиток повноцінної особистості, індивідуальних якостей учнів, врахування, розкриття і реалізацію їхніх природних задатків і здібностей» [1, 14]. Саме тому важливим завданням вбачаємо супровід впровадження соціально-педагогічних технологій формування просоціальної поведінки підлітків, уразливих категорій зокрема, в освітній процес ЗЗСО, що сприятиме виробленню в учнів просоціальних ціннісно-мотиваційних орієнтирів, стратегій і власних моделей просоціальної поведінки. Реалізації цього завдання, на нашу думку, слугуватимуть сучасні методологічні підходи, що зумовлюють партнерський характер взаємодії вчителів і учнів та особистісно орієнтовану педагогічну стратегію організації виховного процесу, і відповідні методики, які оптимізуюватимуть виховні впливи.

Виділення частин проблеми, що розглядається. Більшість методик, які застосовують нині для діагностики просоціальної поведінки або просоціальної спрямованості особистості, розроблено в руслі психологічної науки. Серед них – методика О. Потьомкіної, котра запропонувала діагностику соціально-психологічних настанов особистості, спрямовану на виявлення орієнтацій на «альтруїзм-егоїзм»; методика «Шкала емоційного відгуку» (авт. А. Меграбян, модиф. Н. Епштейна) й адаптовані методики дослідження якостей просоціальної особистості «Просоціальна особистість» (Л. Пеннер, адапт. М. Петренко), «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. І. Фурманов, Н. Кухтова), а також діагностика С. Нартової-Бочавер, котра розробила авторський опитувальник «Мотивація допомоги» з метою дослідження мотивації поведінки допомоги у старшому шкільному віці [6].

Серед англomовних методик вартими уваги вважаємо такі: методику вимірювання просоціальної спрямованості особистості *Prosocial Personality Battery (PSB)*, що має чотири шкали: соціальна відповідальність, емпатія, моральні судження, альтруїзм (самооцінка) [4], і методику PROM для вимірювання моральних суджень щодо просоціальної поведінки, адаптовану О. Ігнацькою («Методика вивчення просоціальних мотивів») [5]. Водночас зауважимо, що в більшості методик дослідження стає лише одним із аспектів вимірюваного явища. Однак просоціальна поведінка є комплексним феноменом, і для детального його вивчення потрібен комплекс методик, спрямованих на дослідження просоціальних ціннісних орієнтирів, просоціальних мотивів, просоціальних особистісних якостей, реальних проявів просоціальної поведінки і її структурно-типологічних характеристик тощо. Відтак, створення комплексної методики дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів ЗЗСО є актуальним і відповідає потребам сучасної практичної педагогіки.

Мета статті – здійснення педагогічної рефлексії результатів сформованості просоціальної поведінки підлітків, окреслених за допомогою комплексної методики дослідження, та визначення особливостей організаційно-технологічного забезпечення цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У згаданому вище фундаментальному дослідженні проблем формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища 2014–2016 рр. було застосовано 17 методик. Прикладне дослідження, що триває наразі і поглиблює технологічний аспект фундаментального, спрямоване на формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій. Ми запропонували комплексну методику, яка складається із трьох анкет. Її суть – відстежити динаміку рівнів сформованості просоціальної поведінки учнів та означити маркери для корекції виховних впливів. За її допомогою науковці і педагогіки-практики також можуть узгодити систему формувальних впливів у роботі з підлітками в ЗЗСО. Оскільки робота відбувається на базі тих експериментальних закладів, що брали участь у попередньому фундаментальному дослідженні, названа методика уможливує педагогічну рефлексію тривалості дії попередніх виховних впливів на когнітивну, емоційно-мотиваційну та поведінково-діяльнісну сферу особистості, дає змогу узагальнити інформацію про сучасний стан сформованості просоціальної поведінки підлітків.

Спираючись на результати попереднього фундаментального дослідження [4, 13] та з огляду на соціально-психологічні особливості підлітків уразливих категорій (крайність самооцінки, підвищена тривожність та навіюваність, збідненість ціннісних орієнтацій, невміння знаходити вихід з конфліктних ситуацій, егоцентризм) ми під просоціальною поведінкою розуміємо систему дій та вчинків особистості, зумовлену свідомим прийнят-

тям соціально значущих норм і цінностей, прагненням і вмінням конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності, несприйнятливостю до ризикованих способів суб'єкт-суб'єктних взаємодій з метою попередження і подолання негативних явищ у дитячо-молодіжному середовищі, здатністю до самореалізації в соціально значущих видах діяльності.

У дослідженні 2017–2019 рр. актуалізовано проблему формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій, які мають більшу за інших імовірність потерпати від комплексної дії соціальних ризиків та потребують підвищеної уваги громадянського суспільства, держави й системи загальної середньої освіти. Сутність згаданої роботи – створити науково-методичне забезпечення процесу формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій, впровадити соціально-педагогічні технології з доведеною ефективністю в освітній процесі ЗЗСО. Відповідно, предметом дослідження є технології формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій та методична рефлексія їхньої результативності. Технології формування просоціальної поведінки учнів науковці названої вище лабораторії трактують як системну сукупність методологічних підходів, педагогічних цілей, форм, методів, способів, прийомів виховної діяльності, послідовність виконання яких забезпечує розвиток якостей просоціальної особистості та навичок просоціальної поведінки.

Упродовж констатувального етапу експерименту, що тривав до кінця грудня 2017 року, на ресурсі *Google Forms* було проведено опитування, в якому взяли участь 1064 учні 5–9 класів і 136 педагогів експериментальних закладів освіти. Узагальнено емпіричні дані і з'ясовано проблемні аспекти у формуванні просоціальної поведінки підлітків, а саме: невміння поводитись у конфліктній ситуації (більше половини опитаних в усіх класах) та відмовитися від ризикованих пропозицій (більше третини), наявність знущань і принижень у школах (на думку приблизно 40 % опитаних), недостатня мотивація до здійснення просоціальних вчинків та обмеженість проявів просоціальної поведінки у повсякденній життєдіяльності підлітків, зокрема у відносинах взаємодопомоги і співучасті з іншими людьми. Окрім того, результати математичної обробки даних анкети «Просоціальна поведінка очима учнів» засвідчили високі показники сформованості просоціальної поведінки підлітків за критерієм знання феномену просоціальної поведінки майже в кожного другого учня 5–9-х класів (48 %) та значно менші показники позитивного ставлення до просоціальних взаємин і реального здійснення просоціальних вчинків (23 % і 34 %, відповідно).

На основі здобутих даних обґрунтовано організаційно-технологічне забезпечення формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій, а це: розвиток просоціальних якостей особистості учнів, підвищення мотивації учнів діяти просоціально, спонукання до реальних просоціальних дій та вчинків і безпосередня допомога іншим, а також участь підлітків у соціально значущій діяльності.

Аналіз відповідей педагогів на запитання анкети «Просоціальна поведінка очима педагогів» висвітлив у понад двох третин педагогів високі показники знань про феномен просоціальної поведінки і позитивного ставлення до просоціальних взаємин – 60 % і 70,5 %, відповідно. Водночас, за свідченнями самих педагогів експериментальних закладів, безпосередні прояви просоціальної поведінки у повсякденному житті демонструє трохи менше однієї третини з них (27 %). Саме тому було вирішено звернути більшу увагу на мотиваційний аспект у методичній роботі з педагогічними колективами.

Відповідно до мети прикладного дослідження на часі постала потреба розробити анкету «Організаційно-технологічне забезпечення формування просоціальної поведінки підлітків». Її мета – з'ясувати знання і вміння педагогів щодо сучасних соціально-педагогічних технологій, оцінити виховний потенціал цих технологій у формуванні просоціальної поведінки підлітків та власної готовності щодо їх впровадження в освітній процес закладу, а також різних форм залучення учнів та можливих ролей педагогів під час впровадження названих технологій у виховній роботі.

Результати опитування засвідчили гендерний дисбаланс в освітньому середовищі: майже 92 % респондентів – жіночої статі і лише 8 % – чоловічої; за місцем знаходження закладу освіти – 64 % експериментальні заклади міські і 36,1 % – сільські (статистично значущої різниці між відповідями представників села і міста не виявлено); за педагогічним стажем – 77,5 % респондентів мають понад 10 років роботи, а більше половини опитаних – більш ніж десятирічний досвід класного керівництва.

Найпопулярнішими серед педагогів експериментальних закладів є особистісно-орієнтована (78,1 %) та інформаційно-комунікаційна (76,7 %) технології; за кількістю впроваджень третє і четверте місця посідають ігрова та тренінгова технології (відповідно, 74 % і 63,9 %).

Педагоги свідчать, що в роботі з учнями вони здебільшого застосовують інтелектуально-пізнавальні та ситуаційно-рольові ігри (майже 81 % і 78 %), однак належної уваги (лише у 8 % випадків) вони не приділяють іграм-проживанням, які допомагають учням «зануритися» в ту чи іншу життєву ситуацію, емоційно пережити її, поставивши себе на місце іншого, що, гадаємо, є важливим у формуванні просоціальної поведінки підлітків.

Під час тренінгів педагоги надають перевагу проблематиці запобігання й вирішення конфліктів та розвитку життєвих навичок (74 % і 71 %, відповідно). Прикметно, що майже не розглядають питання соціальної активності і командної взаємодії у вирішенні проблемних питань (менше 20 %), хоча практика потребує саме розвитку мотивації до просоціальних вчинків та просоціальних навичок учнів, а також залучення їх до реальної просоціальної діяльності, в різних видах проектів зокрема, що було враховано у програмі формувального етапу дослідження.

Принагідно зауважимо, що проектну технологію, з відповідей учителів, використовують 63 % з них, переважає ж екологічна тематика проектів. Найбільні труднощі в педагогів виникають з впровадження театральної технології – про її застосування засвідчили лише 31,5 % педагогів, високо оцінили її виховний потенціал (від 8 до 10 балів за 10-бальною шкалою) менше 22 % опитаних, тоді як тренінги та ігри – майже 40 і 33 %, відповідно. Зазначимо, що серед усіх видів арт-технологій, які нині задіяно в ЗЗСО, беззаперечними лідерами є орієнтовані на процес флешмоби і перформенси (понад 91 %); приблизно у половині випадків використовують публіцистичну, драматичну і гумористичну вистави, натомість така націлена на результат ефективна технологія, що залучає максимальну кількість підлітків на всіх етапах підготовки і презентації вистави, як форум-театр, – тільки в 11 % випадків.

Відносно невисокою є і самооцінка педагогами власної готовності застосовувати театральну технологію – тільки 23,6 % опитаних вважають себе такими (натомість готовність до впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, ігор та тренінгів за цією ж шкалою показали майже 42 %, 48 % та 36 % вчителів, відповідно), що свідчить про потребу підвищення рівня готовності та професійної компетентності педагогічних колективів до впровадження театральної технології.

Окрім того, мусимо зазначити, що, незважаючи на заявлену високу частотність використання педагогами інформаційно-комунікаційних технологій та високу готовність до їх упровадження, на практиці використовують переважно лише можливості блогів і сайтів (майже 66 %) та сучасних гаджетів, смартфонів зокрема (55 %). А такі ефективні сучасні засоби інформаційно-комунікаційних технологій, як веб-кейси для педагогів (дають змогу створювати відеоряд для обговорення конкретної проблеми у вигляді ситуаційного завдання) застосовують обмежено (лише 15%), а побудовані на основі ресурсів Інтернету веб-квести для учнів (лише у 25 % від загальної кількості) задіює незначна кількість учителів. Саме тому на формульованому етапі експерименту вважаємо доцільним зосередити увагу педагогів на використанні веб-кейсів та веб-квестів з метою формування просоціальних ставлень, цінностей, стратегії просоціальної поведінки.

Аналіз анкетних даних засвідчив, що в роботі за соціально-педагогічними технологіями переважаюча кількість педагогів декларує, як найважливіші, власні ролі координаторів і організаторів заходів (більше 70 %) та партнерські відносини з учнями (близько 85 %). Водночас на етапі реалізації технологій вони, зазвичай, звертаються за допомогою до колег-педагогів і адміністрації закладу (92 % і 75 %, відповідно) і значно рідше залучають учнівський актив класу та членів органів учнівського самоврядування. Участь учнів обмежується переважно випереджальними завданнями, які педагоги дають, використовуючи Інтернет-ресурси, з підбору музики та роботі з фонограмою, натомість дольову участь у розробленні сценарних планів, підготовку технічного обладнання та створення рекламної продукції (плакати, стенди, буклети, листівки, брошури, присвячені певній акції закладу) їм довіряють лише у третині випадків. Відтак, на етапі формульованого експерименту, гадаємо, необхідно акцентувати на мотиваційній та фасилітаційній ролі педагогів з метою стимулювання діяльності підлітків та їхньої успішної групової комунікації, а також активніше залучати учнів на всіх етапах створення й реалізації відповідних проектів і заходів, починаючи з цілепокладання та планування.

Зауважимо, що взагалі не застосовують інноваційних соціально-педагогічних технологій лише 1,4 % респондентів та не проходили підготовки з їх упровадження у виховній діяльності 8,3 % загальної кількості опитаних. Проте майже 67 % вчителів ознайомилися з нею лише на шкільних чи міських методичних об'єднаннях, 64 % – на тренінгах і 61 % – на курсах перепідготовки педагогів у системі післядипломної освіти. Інформацію щодо технологій більшість вчителів отримує з Інтернету (95,8 %) або за допомогою самоосвіти (87,3 %) без достатнього науково-методичного обґрунтування. Саме тому, вважаємо, під час формульованого етапу дослідження належної уваги потребує підвищення рівня поінформованості педагогів щодо виховного потенціалу сучасних педагогічних технологій у формуванні просоціальної поведінки учнів та налагодження ефективного науково-методичного супроводу цього процесу в ЗЗСО.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, аналіз результатів апробації комплексної методики дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів закладів ЗЗСО – показує, що зазначена методика допомагає виявити і діагностувати конкретні виховні та організаційно-технологічні проблеми у ЗЗСО, що, на нашу думку, сприятиме підвищенню ефективності формування просоціальної поведінки учнів.

Комплекс апробованих психодіагностичних методик, виокремлені орієнтири формування просоціальної поведінки педагоги можуть застосовувати, працюючи з батьками з метою ознайомлення з віковими закономірностями просоціального розвитку особистості та її просоціальної самореалізації; у професійній діяльності – дошкільні працівники,

педагоги системи загальної середньої освіти, психологічні служби закладів освіти для організації роботи з дітьми та учнівською молоддю щодо стимулювання просоціальних тенденцій особистості.

1. Гончаренко С. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям / Семен Гончаренко. – Київ-Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
2. Корчакова Н. В. Вікова генеза просоціальності особистості: дис... докт. психол. наук. – К., 2018. – 565 с.
3. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : навч.-метод. посіб. / О. О. Єжова, В. І. Кириченко, Т. В. Тарасова, Т. Є. Федорченко, В. Г. Муромець, В. Б. Нечерда, В. М. Оржеховська, С. В. Кириленко ; [За заг. ред. д. п. н., проф. В. М. Оржеховської]. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2014. – 172 с.
4. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : монографія / В. І. Кириченко, О. О. Єжова, В. Б. Нечерда, Т. В. Тарасова, О. Л. Демянчук. – Терно-Граф, 2016. – 244 с.
5. Игнацкая О. Е. Особенности изучения компонентов просоциальной направленности личности старшеклассников / О. Е. Игнацкая // Психолог. ж-л. – 2008. – № 4. – С. 68–73.
6. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. – СПб. : Питер, 2013. – 304 с.
7. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методы и тесты : учебник / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский дом «Бахрах», 1998. – 672 с.
8. Penner, L. A., Fritzsche, B. A., Craiger, J. P., & Freifeld, T. R. (1995). Measuring the prosocial personality. In J. Butcher & C. D. Spielberger (Eds.) *Advances in personality assessment*. (Vol. 10). Hillsdale, NJ: LEA.

References

1. Honcharenko, S. (2008). Pedagogichni doslidzhennia. Metodolohichni porady molodym naukovtsiam [Pedagogical research. Methodological advice for young scientists]. Kyiv-Vinnitsia : DOV «Vinnitsia».
2. Korchakova, N. V. (2018). Vikova heneza prosotsialnosti osobystosti [Age genesis of personality prosociality] (Doctoral dissertation, Kyiv).
3. Kyrychenko, V., Yezhova, O., Necherda, V., Tarasova, T., & Homych, O. (2016). Formuvannia prosotsialnoi povedinky uchniv v umovakh preventyvnoho vykhovnoho seredovyshcha zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Formation of prosocial behavior of students in the conditions of the preventive educational environment of a general educational institution]. Ternopil: TzOV «Terno-hraf».
4. Yezhova, O. O., Kyrychenko, V.I., Tarasova, T. V., Fedorchenko, T. Ye., Muromets, V. H., Necherda, V. B. et al. (2014). Formuvannia preventyvnoho vykhovnoho seredovyshcha zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Formation of preventive educational environment of a comprehensive educational institution]. Kirovohrad : Imeks LTD.
5. Ihnatskaia, O. E. (2008). Osobennosti izucheniiia komponentov prosotsialnoi napravlennosti lychnosti starsheklassnykov [Features of the study of the components of the prosocial orientation of the personality high school students]. Psykholohycheskyi zhurnal.
6. Ilin, E. P. (2013). Psykholohyia pomoshchi. Altruizm, ehoyzm, empatyia [Psychology of care. Altruism, selfishness, empathy]. SPb. : Piter.
7. Raihorodskiy, D. Ya. (1998). Prakticheskaia psikhodiahnostika. Metody i testy [Practical psychodiagnostics. Methods and tests]. Samara : Izdatelskyi dom «Bakhrakh».
8. Penner, L. A., Fritzsche, B. A., Craiger, J. P., & Freifeld, T. R. (1995). Measuring the prosocial personality. In J. Butcher & C. D. Spielberger (Eds.) *Advances in personality assessment*. (Vol. 10). Hillsdale, NJ: LEA.

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук проф. дійсний член НАПН України І. Д. Бех